

RASKOLNIKOVŮV ZLOČIN

Postava F. M. Dostojevského zlákala už v roce 1928 S. Freuda k tomu, aby se k vysvětlení jeho osobnostní struktury pokusil využít poznatků ze své psychoterapeutické praxe. Je pochopitelné, že objevitele oidípského komplexu zaujal v díle ruského autora především motiv otcovraždy, jak se v plné bezprostřednosti objevuje v románu Bratři Karamazovovi. V něm vidí nejnezahalenější odraz nitropsychické problematiky Dostojevského a zároveň poslední fázi procesu, v němž zprvu tatáž problematika nacházela vyjádření méně bezprostřední: nežli takto na konci svého života podal na případě otcovraha své "poetické doznání", Dostojevskij vylíčil nejprve "obyčejného zločince", zločince z egoistických pohnutek, a pak zločince politického a náboženského.

Oním "obyčejným zločincem" je ve Freudevě formulaci míněn zřejmě hrdina Zločinu a trestu Raskolnikov. Nuže, ten, kdo sledoval s napětím všechny peripetie psychologického vývoje Raskolnikova v Dostojevského románu, vyciťuje nepochybně, že toto označení poněkud zastírá psychologickou složitost jeho zločinu. Nejde přitom o to, že nesnesitelná situace, v níž Raskolnikov spáchá svůj zločin, obsahuje dost faktorů, které k egoistickým, ctižádostivým motivům jeho činu připojují i motivy "altruistické": hrůzu z ponižující tísně, k níž je odsouzena jeho matka a sestra. Raskolnikov nám totiž sám v okamžiku jasnozření, který představuje jeho zpověď Soně, prozrazuje, že celá tato "altruistická" motivace jen zdánlivě postihuje nejzákladnější pohnutky jeho činu: "Nevraždil jsem proto, abych pomohl matce, to

je nesmysl! Ani jsem nevraždil proto, abych se, až získám prostředky a moc, stal dobrodincem lidstva! Nesmysl! Spáchal jsem to jen tak, jen pro sebe, ve svém vlastním zájmu, a jestli se pak stanu něčím dobrodincem nebo budu celý život jako pavouk chytat všechny ostatní do pavučiny a vysávat, o to mi v tu chvíli nemohlo jít!" /Zločin a trest, překlad J. Huláka, Svět sovětů 1958, str. 408./

Znamená to však, že pravou pohnutkou jeho činu byla skutečně "egoistická" touha po penězích, které by ho vysvobodily z jeho ponižujícího postavení a otevřely mu cestu k úspěchu? Podivné je už to, že Raskolnikov, který se chce vraždou zmocnit peněz staré lichvářky, se po činu ani nepodívá, co vlastně obsahuje onen měšec, který uloupil, a že první jeho myšlenkou, když chce pak zahladit stopy zločinu, je hodit všechno, co uloupil, prostě do vody, že je tedy ochoten bez váhání se celé kořisti vzdát. Ale to lze ovšem vysvětlit onou proměnou, kterou v něm způsobí sám fakt, že jeho čin zdaleka neproběhl tak, jak si ho představoval: proti svému plánu zabil vedle lichvářky, kterou vědomě odsoudil k smrti jako tvora zbytečného a škodlivého, i její sestru Lizavetu, a tento druhý zločin může už těžko být zdůvodněn jeho pseudoracionalistickými úvahami o právu vraždit. Nezdá se však, že tato okolnost sama v jeho proměně hrála zásadní roli. Že jeho čin probíhá jinak, než si představoval, poznává Raskolnikov už předtím, než Lizaveta vstoupí do místnosti, kde leží zavražděná sestra. Ve svých úvahách o tom, proč se zpravidla podaří tak snadno zločince odhalit, v úvahách, které rozvíjel už delší dobu před svým činem, došel k závěru, že skoro každý pachatel "prožívá v okam-

žiku zločinu zvláštní krizi vůle a úsudku, které vystřídá dětská, mimořádná lehkomyšlnost, a to právě ve chvíli, kdy je úsudku a obezřetnosti nejvíce potřeba. Z jeho zkušeností vyplývalo, že toto zakalení úsudku, tento pokles vůle přepadá člověka jako nemoc, postupně sílí a dosahuje nejvyššího stupně nedlouho před spácháním zločinu; stejnou silou působí i v okamžiku zločinu a ještě nějakou dobu poté, podle individuality pachatele; pak pomine právě tak, jako pomíjí každá nemoc." /C. d. str. 72 - 73/ Raskolnikov je přesvědčen, že "v jeho případě nemůže dojít k podobným chorobným zvrátům a že si pevně podrží úsudek i vůli po celou dobu provádění svého úmyslu, z toho jediného důvodu, že jeho úmysl není zločin". Nuže, vše, co Raskolnikov prožívá bezprostředně před činem i při něm, odpovídá přesně jeho psychologickým úvahám o "normálním zločinci". Ve chvíli, kdy už srazil k zemi i Lizavetu, říká nám o něm autor: "Stále více ho však ochromovala jakási roztržitost, ba přímo zamyšlenost: na celé minuty zapomínal na všechno, lépe řečeno zapomínal na důležité a ulpíval na maličkostech." /C. d. str. 81./

Tato jeho vlastní zkušenost mluví tedy právě pro to, že psychologicky je jeho čin opravdu "normálním zločinem", alespoň potud, že je provázen obdobnou krizí osobnosti. Otázka motivace jeho činu tím však není zodpovězena. Abychom se dostali dál, poslyšme další úryvek jeho zpovědi Soně: "A to hlavní, co jsem chtěl tou vraždou získat," říká jí, "nebyly peníze, Soňo, ne, to nebyly ani tak peníze jako něco jiného... .. Já chtěl zjistit něco jiného, něco jiného mi vedlo ruku: chtěl jsem tehdy zjistit, a zjistit co nejrychleji, zda jsem stejná veš jako ostatní, nebo zda jsem člověk. Zda to dokážu překročit, nebo nedokážu! Zda se odvážím natáhnout ruku a vzít, nebo neod-

vážím! Zda jsem ubohý hmyz, nebo zda mám právo..." /C. d. str. 408./

Zde už se dostáváme k rysu, který je pro Raskolnikovův zločin opravdu příznačný a který ho skutečně od "normálních zločinů" spáchaných z egoistických pohnutek výrazně odlišuje. Všimneme-li si z tohoto hlediska onoho vnitřního sváru, který v něm probíhá před vraždou, neujde nám, že tento vnitřní konflikt je od konfliktu, jaký bychom předpokládali u zločince chystajícího se k vraždě z touhy po zisku v jedné věci podstatně odlišný. Jako by ho k zločinu nepudila touha po uspokojení nějaké sobecké nebo pudové žádosti, ale spíše něco, co bychom mohli alespoň vzdáleně přirovnat k jakémusi absurdnímu pocitu povinnosti, k touze vyrovnat se jakémusi paradoxnímu mravnímu požadavku. Sám později hovoří o tom, kolik dní se trápil otázkou, jak by se v podobném případě rozhodl Napoleon: také zde se setkáváme s tendencí identifikovat se s jakousi příkladnou osobou, s tendencí, která je příznačná spíše pro naše mravní postoje, ne pro naše pudové hnutí. V jeho představách jsou však právě tyto osobnosti, jimž by se chtěl vyrovnat, vybaveny schopností páchat zločiny bez výčitek svědomí, jak to vyplývá ze slov, kterými v rozhovoru s Porfirijem Petrovičem rezumuje obsah článku, který napsal asi půl roku před svým činem: "... například takoví zákonodárci, organisátoři lidstva, počínajíc nejstaršími a pokračujíc Likurgy, Solóny, Mohamedy, Napoleony a tak dále, byli všichni do jednoho zločinci už jen proto, že nastolováním nových zákonů přestupovali staré, posvátné pro společnost a zděděné po otcích, a samozřejmě že se nezastavovali ani před krví, v případě že jim krev /a často naprosto nevinná a vznešeně prolitá za dřívější zákon/ mohla pomoci. Dokonce je příznačné, že většina těchto dobrodinců a organizá-

torů lidstva prolila zvlášť strašné množství krve." /C. d. str. 253./ Je přesvědčen, že kdyby Napoleon nemohl svoji kariéru začít nějakým vojenským hrdinstvím, ale "vraždou nějaké směšné babky", nezaváhal by ani před takovým zločinem, ba dokonce "by ho ani ve snu nenapadlo, aby v tom viděl něco příliš málo monumentálního...", a že by se dokonce divil, co by ho na tom mělo odrazovat!" /C. d. str. 404./

Jedním ze zdrojů jeho utrpení před vraždou je dokonce právě vědomí, že není s to jednat a především cítit jako tito jedinci "mimo dobro a zlo". I to prozrazuje ve své zpovědi Soně zcela přesně: "Nemysli si, já dobře věděl například to, že jakmile jsem se vůbec začal sám sebe ptát a mučit se, zda mám či nemám právo na moc, tak na tu moc právo určitě nemám. Anebo jestli si kladu otázku člověk nebo veš, tak je jasné, že pro mne člověk veš není, že je veš jen pro takové, které to vůbec nenapadne a kteří jdou přímo a žádné otázky si nekladou... Jestliže jsem se tolik dní trápil otázkou, jak by se rozhodl Napoleon, jasně už jsem přece cítil, že já Napoleon nejsem..." /C. d. str. 407 - 408./

S tímto místem Raskolnikovovy zpovědi pak naprosto souhlasí i popis jeho vnitřního napětí před vraždou. Myšlenka na zločin ho neposedá proto, že touží po kořisti, kterou mu má přinést, ale protože cítí, že musí provést tento "experiment", aby si dokázal svoji rovnocennost s těmi opovážlivci, kteří jsou s to sáhnout i ke zločinu, aby vnutili druhým svoji vůli. Nebýt této nejistoty, říká nám Dostojevskij, k jeho zločinu by bylo vůbec nedošlo: "Kdyby jednou dospěl tak daleko, že by měl všechno do posledního puntíku promyšleno a s konečnou platností rozhodnuto, a kdyby už vůbec o ničem nepochyboval, tu by byl

právě od toho všeho nejspíš upustil jako od ohavnosti, zřůdnosti a nemožnosti." /C. d. str. 71./

Všimněme si nyní naopak oněch sil, které se v něm staví proti jeho zločinnému projektu. Je nápadné, že tu strach před trestem hraje velmi malou roli, a strach před morálním zavržením roli vůbec žádnou: zato se velmi intenzívně projevují elementárnější pocity hnusu a soucitu, který vzbuzuje představa krvavého násilí. Že by mezi ony brzdící síly patřil i soucit s obětí, se nám na první pohled zdá být vyvráceno faktem, že ve vztahu ke stařeně, kterou se chystá zabít, jeho vědomím ani jednou nic takového neprokmitne. Když však den před vraždou, vyčerpan bezcílným blouděním a vnitřním napětím, usne na Petrově ostrově v křoví, zdá se mu sen, jehož základním motivem je právě intenzívní hnutí soucitu. V tomto snu, který se odehrává v krajině jeho dětství, je svědkem toho, jak opilý Mikolka umlácí z opileckého rozmaru slaboučkého koníka, kterého se marně snaží přinutit, aby pohnul vozem, do kterého furiantsky pozval k projížďce celou opilou společnost a který ubohá herka s tímto nákladem není s to utáhnout. Raskolnikov sám vystupuje ve svém snu jako dítě, které je tu na procházce se svým otcem. Ve chvíli, kdy sadistické běsnění opilcovo vrcholí, a kdy kůň klesne pod ranami sochoru, chlapec se s nářkem prodere "mezi lidmi k ryzce, obejmě její mrtvou, zkrvavenou hlavu a líbá ji, líbá oči a pysky... Pak znenadání vyskočí a nepříčetně se oboří svými pěstičkami na Mikolku." A snová scéna končí zoufalou chlapcovou otázkou:

"Tatínku! Pročpak... zabili... chudinku kobylku?" štká, ale zajímá se a slova se mu derou ze sevřené hrudi jako výkřiky." /C. d. str. 61./

Právě tento sen, v němž intenzivní, trýznivý soucit se zabíjeným tvorem naplno proráží, vyvolá v Raskolnikovovi pocit uvolnění: "Byl bledý, oči mu planuly, ale náhle měl pocit, že se mu volněji dýchá... Jako by se náhle provalil bůlák, který se mu celý měsíc sbíral na duši. Svoboda, svoboda! Osvobodil se z těch čar a kouzel, z uřknutí a šílení!" Jako by právě toto uvolnění soucitného hnutí, dosud vytěsňovaného, navodilo změnu, která ho od myšlenky na zločin oprostuje a dává mu svobodu vzdát se svého projektu. Je v té chvíli ochoten zřít se "té své proklaté vidiny" /c. d. str. 61 - 62/. Vzápětí však náhodně vyslechnutý rozhovor, z kterého se dovídá, že druhý den bude v určitou hodinu stařena sama doma, způsobí, že ho "prokletá vidina" opět zcela ovládne. Po vyslechnutí tohoto rozhovoru, v němž vidí i napotom projev "jakéhosi předurčení svého osudu" /c. d. str. 62/, se vrací domů "jako odsouzený k smrti". "Neuvažoval o ničem a nebyl toho ani schopen; ale celou svou bytostí náhle vycítil, že už nemá ani svobodu úsudku, ani vůle a že je s konečnou platností rozhodnuto." /C. d. str. 64./ Tak také pociťuje celé své jednání v den zločinu: "Jako by byl někým uchopen za ruku a vlečen nezadržitelně, poslepu, s nadlidskou silou a bez námitek." /C. d. str. 72./

Shrneme-li nyní to, co jsme se analýzou Raskolnikovových prožitků dověděli, můžeme říci, že hlavní dvě síly, které v něm spolu zápasí, jsou intenzivní - a vytěsňované - hnutí soucitu, které se v jeho vědomí projevuje jen jako pocit hnusu k násilnému činu, a na druhé straně stejně intenzivní touha vyrovnat se ideální představě osobnosti vybavené neprostou morální bezohledností a schopností vládnout právě díky této morální bezohlednosti ostatním lidem svrchovanou autoritou a mocí. Tento konflikt jen těžko můžeme psychologicky charakterizovat jako

konflikt stavící proti sobě na jedné straně pudové síly a na druhé straně síly svědomí, tedy onu složku psychiky, kterou Freud označuje jako Ono, a tu, kterou označuje jako Nadjá. Hnutí soucitu a hnusu vůči brutálním projevům agrese jsou ovšem součástí onoho složitě organizovaného "psychického systému", který Freud označuje slovem Nadjá, ale představují určitou jeho složku, jejíž vznik spadá do období ranějšího než například vznik vědomí povinnosti, patří k těm "nadjáským" postojům, které se vyvíjejí spíše vlivem matky a identifikaci s ní. Naproti tomu ona hnutí, která pudí Raskolnikova k zločinu, mají nepopíratelné rysy tendencí daných identifikací s otcem. Onen Raskolnikovův pocit, "jako by byl někým uchopen za ruku a vlečen nezadržitelně, poslepu, s nadlidskou silou a bez námitek", připomíná už způsobem, jakým je formulován, neodolatelný tlak, jakým se projevuje hnutí plynoucí z nevědomé identifikace s autoritativní postavou otcovskou. Identifikaci s otcem - jako představitelem mravního řádu - dotváří se podle Freuda v reakci na oidipický komplex lidské Nadjá. Zde bychom měli naproti tomu případ podstatně odlišný, který by snad bylo možno analytickou terminologií označit jako jáskou identifikaci s otcem předoidipického období, s postavou vybavenou pouze znaky moci, síly a neomezené agresivity, nikoli s postavou reprezentující morální řád a jeho nadosobní požadavky. Taková identifikace by byla dost dobře pochopitelná jako obranné regresivní hnutí, které představuje únik před konfliktním střetnutím s otcem. Srozumitelný by byl ale i antagonistický vztah mezi touto regresivní identifikační tendencí a oněmi hnutími soucitu, která našla výraz v uvedeném Raskolnikovově snu, neboť revolta proti otci může snadno nabýt formy soucitu s matkou a přání

ochraňovat ji proti němu. Bylo by docela v souhlase s psychoanalytickými interpretacemi snů, kdyby toto revoltní hnutí proti otci bylo v Raskolnikovově snu maskováno právě důvěřivou oddaností, kterou prožívá snící při představě, jak se prochází s otcem ruku v ruce, a přesunuto na jiný mužský objekt, na postavu násilnického Mikulky. Sen by tedy v této interpretaci znamenal jakési momentální prorážení tendencí odpovídajících normální oidipské pozici - odtud pocit úlevy, který snícimu přináší; vzápětí dostavuje se však reakce, která jen zesiluje onu regresivní identifikaci s všemohoucí otcovskou postavou.

Nemá-li však naše interpretace vyústit v pouhou spekulativní konstrukci, je na čase, abychom se opět vrátili na pevnou půdu konkrétní analýzy literárního textu. Bude zéhodno porozhlédnout se i v jiných románech Dostojevského, zda se tu setkáme alespoň s některými prvky takovéto psychické konstelace. Zaměříme se zejména na ono zvláštní sepětí identifikačních tendencí s postojem "mimo dobro a zlo", vyúsťujícím v zločin: lze přitom ovšem očekávat, že obdobné psychické postoje dostanou případně v jiných situacích poněkud odlišný dynamický význam.

Obraťme tedy pozornost na jiného zločince Dostojevského, na Petra Štěpánoviče Verchovenského z románu Běsi, osovatele dvou vražedných zločinů, které jsou součástí jeho plánu na rozpoutání ničivé a zkázonosné anarchie, jež má celé Rusko ztopit v krvi. Také on je, zdá se, přesvědčen o své geniální výjimečnosti: jak prohláší, je přece "jediným člověkem na Rusi", který "vymyslel první krok a ví, jak ho udělat". /Běsi, překl. E. Mathesia, Melantrich 1930, č. II., str. 283./ V tomto šíleném plánu hraje prvořadou úlohu Nikolaj Vsevolodovič Stevrogin:

podle Verchovenského fantazií má ve chvíli, kdy "mlhy zahelí Rus" a kdy "zapláče země po starých bozích" /II. 285/, být lidu zděšenému krví a vraždami odhalen nový "carevič Ivan", v jehož jméně bude nastolena nová despotie. Tímto "carevičem Ivanem" bude právě Stavrogin: "Ne, na zemi není žádný jiný kromě vás! Vymyslel jsem si vás už v cizině! Vymyslel jsem si vás, když jsem vás pozoroval. Kdybych se na vás z kouta nedíval, nic by mne nenapadlo!" /II., 287 - 288./

Až potud lze říci, že Stavrogin hraje ve Verchovenského šílených plánech v podstatě roli nástroje, jako ji hrají všichni členové jeho organizace, i když mu ve srovnání s nimi připadá role zcela jiného dosahu. I na otázku, proč si pro ni Verchovenskij vyvolil právě jeho, lze dát snadno odpověď: Stavrogin přece v celém románě působí na lidi ve svém okolí jako postava jim všem nadřazená, vybavená zvláštní mravní silou, jak dosvědčuje i obdiv, který k němu choval zavražděný Šatov. Verchovenskij tedy Stavrogina potřebuje jako někoho, kdo je s to působit výjimečnou mravní autoritou: "Potřebuji vás, vás, bez vás nejsem nic. Bez vás jsem slab jako moucha, myšlenka ve špiritusu, Kolumbus bez Ameriky." /II., 283./

Jsou však tímto vším ony důvody, pro které Verchovenskij Stavrogina "potřebuje", opravdu už vyčerpány? Některé jeho akcenty v rozhovoru se Stavroginem poukazují ještě na hlubší smysl, který má pro něho vztah k tomuto budoucímu "careviči Ivanovi". Když prohlašuje: "Jsem-li tatrman, nechci, abyste vy, má lepší půlka, byl tatrman! Chápete mne?" /III., 106/, odhaluje svoji nejbyťostnější potřebu a možná i nejhlubší pohnutku, která ho žene k jeho šíleným zločinům. A zdá se, že Stavroginovi toto vše nezůstalo skryto: "Stavrogin chápal,"

říká o něm autor, "snad toliko on chápal. A Štov byl překvapen, když mu Stavrogin jednou řekl, že Petr Štěpánovič je blouznivec." /III., 106./ Tato charakteristika Verchovenského jako "blouznivce" netýká se snad jen fantastického, nereálného charakteru jeho plánu, ale jeho bytostné potřeby obdivu, jehož předmětem je právě Stavrogin. Stavrogin je jeho nedostižným "mrvním ideálem". A je to zase "mrvní ideál" velmi paradoxní, neboť to, čím v očích Verchovenského ostatní lidi tak nebetyčně převyšuje, toť právě jeho lhostejnost k jejich mrvním normám a k jejich představám o dobru a zlu.

Jestliže Raskolnikov v Zločinu a trestu vraždí, aby se dověděl, zda je schopen stejného pohrdání vůči dobru a zlu jako oni "nadlidé", kteří vtiskují lidstvu svoji vůli, jestliže tedy bezmocně touží vyrovnat se jim, cynický šašek Verchovenskij má touhu skromnější: nesní o tom, převzít Stavroginovu roli, ale touží se mu vyrovnat alespoň tím, že bude strůjcem jeho vzestupu, že mu bude sloužit a ovládat ho zároveň. "Nadčlověk" Stavrogin není pro něho postavou, s níž by se chtěl jako Raskolnikov ztotožnit ve svém vlastním Já, představuje spíše vnější personifikaci jakéhosi paradoxního ideálu bezohledné síly vůle, který se právě pro svoji paradoxnost nestává integrující součástí vlastní osobnosti, nýbrž nutí k tomu, aby byl projektován na nějakou druhou lidskou bytost - vztah k ní je pak určen směsí pasívní závislosti, žárlivého obdivu a snahy po jejím ovládnutí jakousi lstivou oklikou.

Všimněme si konečně ještě i dalších postavy z Dostojevského galerie zločinců, Karamazovova vraha Smerďakova. U toho nelze pochybovat, že ho k vraždě vedly hlavně zjištěné pohnutky. I zde

je však alespoň jedna okolnost, která tento případ vřazuje do souvislosti našich dosavadních analýz: Smerďakov nevraždí si-
ce proto, aby se někomu vyrovnal nebo se někomu přiblížil, ale
jeho čin je nicméně podmíněn alespoň mravním souhlasem takové
postavy "mimo dobro a zlo", kterou je pro něho Ivan Karamazov.
Právě tuto podmíněnost zjištěných motivů svého činu, jejich zá-
vislost na mravním vlivu Karamazovovu, v rozhovoru s ním po
vraždě sám konstatuje: "Měl jsem dřív takovou myšlenku, že s
těmi penězi začnu nový život v Moskvě nebo ještě spíš v cizi-
ně, měl jsem prosím takový sen, hlavně poněvadž jste mi ten-
krát říkal moc takových věcí. Jelikož když nekonečný Bůh není,
tak není ani žádná ctnost a ani pak vůbec není potřeby, aby
byla." /Bratři Karamazovi, překl. P. Voskovce, Spisy s. 11,
KLHU 1965, s. II, str. 142./ Proto také může Ivanovi ve svých
představách přičítat bezprostřední vinu na vraždě, její du-
chovní autorství: "Zabil jste ho vy, vy jste ten hlavní vra-
žedník, a já byl jenom váš pomahač, váš věrný sluha Žán, a
podle vašeho slova jsem tu věc vykonal." /II. d., str. 131./
Ivan Karamazov ovšem velmi brzo ztratil počáteční sympatii k
Smerďakovovi a přerušil s ním své filozofické rozprávký, když
shledal, že jeho vědychtivost je jen zdánlivá a že se za ní
skrývá jeho "nesmírná a k tomu úražená samolibost" /I. d., str.
306 / Pozoruhodné je, jak si přitom Smerďakov toto ochladnutí
vysvětlil. Je přesvědčen, že jeho příčinou je právě to, že se
proti svému ponižujícímu postavení v domě starého Karamazova
nevzbouřil: "Ale on se o mně vyslovil," říká o Ivanovi, "že
jsem smradlavý lokaj. On si o mně myslí, že bych se mohl
vzbouřit, ale to se mýlí. Kdybych já měl v kapse takové peníze,
tak bych tady už dávno nebyl." /I. d., str. 260./

Ivanova urážka, která se Smerďakovovy samolibosti musela hluboce dotknout, dostává tedy v Smerďakovových úvahách zcela jiný smysl, než jaký odpovídá její skutečné motivaci. Kdybychom mohli předpokládat, že právě ona rozjitřila vrahovu samolibost a podnítila ho^{tak} "vzbouření" proti svému údělu, souvislost s našimi předchozími analýzami by se velmi prohloubila.

Ještě po vraždě je Smerďakov přesvědčen, že jeho čin byl v plném souhlasu s Ivanovými názory, a když ho Ivan vyslýchá a provází své otázky pohružkou, že mu nedovolí, aby si s ním "hrál", Smerďakov reaguje nejprve tím, že dá najevo, jak hluboká je jeho důvěra v Ivana a v jejich vzájemné porozumění:

"Proč bych si s vámi zahrával, když vy jste prosím má jediná naděje jako ten Pánbůh nebeský!" promluvil Smerďakov zataak docela klidně, jen na okamžik zavřel oči." /II. d., str. 111./ A právě poznání, že se v této důvěře zklamal, je pro něho nejhlubší ranou. Teprve při třetí Ivanově návštěvě pochopí, že Ivanovo chování, jeho popírání odpovědnosti za vraždu, není hrané: "'Copak vy jste doopravdy nic nevěděl?' zamumlal nedůvěřivě, pokřiveně se mu usmívaje do očí." /II. d., str. 131./ A právě tento otřes dožene Smerďakova vzápětí k sebevraždě, jak ostatně Ivan dobře chápe a tuší. Teprve toto Ivanovo "selhání" otřese Smerďakovovou jistotou:

»"A teď jsi tedy v Boha uvěřil, když ty peníze vracíš?"

"Ne, neuvěřil," zašeptal Smerďakov.

"Proč je tedy vracíš?"

"Nechte to..., to prosím nemá cenu!" mávl rukou Smerďakov.

"Tenkrát jste přece pořád říkal, že všechno je dovoleno, tak proč se teďka zrovna vy tolik rozčilujete? Chcete jít dokonce svědčit sám proti sobě..." /II. d., str. 142./

A odtud ona hořká lhostejnost jeho posledních slov, když mu Ivan hrozí zabitím:

"'No, co, tak mě zabte. Teď si mě zabte,' najednou podivně promluvil s podivným pohledem na Ivana. 'Ani toho se prosím neodvážíte,' dodal s hořkým úsměvem, 'neodvážíte se ničeho, vy, co jste býval tak odvážný!'" /II. d., str. 143./

Určité motivické analogie tří Dostojevského románů opravňují nás již k určitému zobecňujícímu závěru: zdá se nám, že u všech Dostojevského postav zločinců hrají zásadní roli určité identifikační procesy, při nichž osoba, s níž se tyto postavy ztotožňují, reprezentuje vždy jakýsi postoj "mimo dobro a zlo", bezohlednou vůli pohrdající všemi morálními ohledy. Lze nepochybně hledat jistou souvislost mezi soustředěním na tuto psychologickou problematiku, osvětlovanou v různých variacích a v různých možnostech jejího vyústění, a osobní historii Dostojevského, o jehož otci víme, že byl pro svoji brutalitu svými nevolníky zavražděn. Zároveň chápeme, jakou roli hrála v Dostojevského psychologii ona úporná potřeba zosobněného ideálu dobrotivého a všemocného otce, která je u kořene jeho příklonu k ideologii ruského carismu, a ostřejší světlo padá i na psychologický původ onoho sofismatu, které určitou psychologickou potřebu, jejíž podmínky jsou zcela specifické, promítlo ve všeplatnou pravdu: máme na mysli ono proslulé tvrzení, že nutnou konsekvencí ateismu je vražda nebo sebevražda. Odhaleno ve své subjektivní podmíněnosti, mění se pro nás zato v otázku svrchovaně palčivou a týkající se samotných principů naší civilizace a kultury: v otázku po integrační síle jejích ideálů a po způsobu, jakým^{se} ztělesňují v osobní zkušenosti těch, kdo vstupují do jejího řádu.